

Ebû Hayyan et-Tevhîdî Hayatı-Metodu-Eserleri Abû Ḥayyān al-Tawḥîdî His Life, His Method, His Works

Fatma Zehra ÖRS 

Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Türkiye

fatma.zehra.ors23@ogr.atauni.edu.tr

Hacı Ömer ÖZDEN 

Prof. Dr., İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı Erzurum, Türkiye

oozden@atauni.edu.tr

ÖZ

İslâm düşünce geleneği içerisinde felsefi birikimi edebî üslupla mezc ederek özgün bir düşünce dili geliştiren mütefekkirlerden biri Ebû Hayyan et-Tevhîdî'dir. Felsefi meseleleri yalnızca teorik olarak ele almakla yetinmeyen Tevhîdî, bunları estetik ve güçlü bir edebî ifade biçimiyle yorumlayarak İslâm düşünce tarihinde müstesna bir konum edinmiştir. Hakikatin mahiyetine ilişkin sorgulamalarını akli muhakeme ile edebî tasvir arasında kurduğu dengeli ilişki üzerinden temellendiren Tevhîdî, kendine özgü metodolojisi sayesinde İslâm düşünce tarihinin özgün simalarından biri olmuştur. Tevhîdî'nin yaşadığı X. yüzyıl, İslâm medeniyetinin ilmi, kültürel ve felsefi üretkenliğinin zirveye ulaştığı dönemlerden biridir. Bu dönem, farklı disiplinlere mensup âlimlerin, filozofların, mütekelimlerin ve ediplerin ilmi müzakereler etrafında bir araya geldiği, düşünsel etkileşimin yoğun biçimde yaşandığı bir atmosfer sunmaktadır. Tevhîdî de bu ilmi çevrelerin aktif bir mensubu olarak dönemin önde gelen düşünürleriyle aynı meclislerde bulunmuş, gerçekleştirilen ilmi ve felsefi tartışmaları büyük bir dikkat ve titizlikle kayda geçirmiştir. Tevhîdî, söz konusu tartışmaların bir tanığı değil, aynı zamanda bunları sistematik biçimde sonraki nesillere aktaran güvenilir bir kültür ve düşünce tarihçisi niteliği taşımaktadır. Bu çalışmada Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin hayatı, ilmi şahsiyeti, düşünce yöntemi ve telif ettiği eserler, klasik kaynaklar ile modern araştırmalar ışığında analitik ve bütüncül bir yaklaşımla ele alınacaktır. Çalışmanın temel amacı, İslâm medeniyetinin seçkin mütefekkirlerinden biri olan Tevhîdî'nin yaşadığı çevreyi, ilmi kimliğini, yaklaşımını ve eserlerini sistematik bir çerçevede inceleyerek İslâm düşünce tarihindeki yerinin ve etkisinin ortaya konulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tevhîdî, Ebû Hayyan, Filozof, Edebiyatçı

ABSTRACT

Abû Ḥayyān al-Tawḥîdî is one of the eminent intellectuals who developed a distinctive language of thought by integrating philosophical knowledge with a refined literary style within the Islamic intellectual tradition. Rather than confining philosophical inquiry to a purely theoretical framework, al-Tawḥîdî interpreted philosophical issues through an aesthetic mode of expression and a powerful literary discourse, thereby attaining an exceptional position in the history of Islamic thought. Grounding his inquiries into the nature of truth in a balanced relationship between rational reflection and literary representation, he emerged as one of the most original figures in Islamic intellectual history through his distinctive methodology. The tenth century, during which al-Tawḥîdî lived, is widely regarded as one of the most productive periods of Islamic civilization in terms of scholarly, cultural, and philosophical activity. It was an era characterized by a vibrant intellectual environment in which scholars, philosophers, theologians, and men of letters from diverse disciplines gathered for scholarly discussions and engaged in intensive intellectual exchange. As an active participant in these learned circles, al-Tawḥîdî attended the same assemblies as the leading intellectuals of his age and meticulously recorded the scholarly and philosophical debates that took place. In this respect, he was not merely an observer of these discussions but also a reliable historian of culture and ideas who systematically transmitted them to subsequent generations. This study examines the life, scholarly personality, intellectual methodology, and literary works of Abû Ḥayyān al-Tawḥîdî through an analytical and holistic approach based on classical sources and modern scholarship. Its principal aim is to evaluate systematically the intellectual milieu in which al-Tawḥîdî was educated, his scholarly identity, methodological approach, and works, thereby elucidating his place and influence within the history of Islamic thought.

Keywords: al-Tawḥîdî, Abû Ḥayyān, Philosopher, Man of Letters

Makale Türü/Type	Araştırma Makalesi/Research Article	DOI	10.29228/kutsamsocial.95320
Geliş/Received	30.06.2026	Kabul/Accepted	05.08.2026
Yayın/Published	31.08.2026	Değerlendirme/Review	Çift taraflı körleme, 2 hakem
Sorumlu Yazar/Corresponding Author	Fatma Zehra ÖRS - fatma.zehra.ors23@ogr.atauni.edu.tr		
Atıf/Cite as	Örs, F. Z.-Özden, H.Ö. (2026). Ebû Hayyan et-Tevhîdî Hayatı-Metodu-Eserleri. KUTSAM Sosyal Bilimler Dergisi, 1(1), 37-51. http://dx.doi.org/10.29228/kutsamsocial.95320		
Beyanlar/Declarations	Etik kurul izni gerektiren veri içermez • Çıkar çatışması yoktur • Dış finansman alınmamıştır • Benzerlik taraması yapıldı • Üretken yapay zekâ kullanılmadı. No data requiring ethics approval • No conflict of interest • No external funding • Plagiarism check completed • No generative AI used.		
Lisans/License	CC BY-NC 4.0 – Açık erişim / Open access		

Giriş

İslam inancının, Müslümanları öğrenmeye, araştırmaya ve bilimsel çalışmalara teşvik eden temel yaklaşımı, onları herhangi bir kaygı gözetmeksizin mevcut bilgi kaynaklarına yöneltmiş; bu durum, pagan okulları da dâhil olmak üzere din, inanç ve milliyet ayrımı yapmaksızın her kaynaktan bilgi edinmelerini sağlamıştır. Özellikle Emevi ve Abbasi döneminde çeviri hareketleri ile İslam dünyası dışındaki bilgilere ulaşarak ilerleme katetmişlerdir (Özden, 2022). Dolayısıyla İslam'ın özünü oluşturan temelde Kur'an ve sünnet olmak üzere İslam felsefesinin oluşmasında fikri kökeninin yanında harici düşünce ve unsurların etkisi olmuştur (Bircan, 2019, s. 89). İslâm düşüncesine göre hakikat, tarihin en başından itibaren insanın varoluşunu anlamlandırma çabasının merkezinde yer almıştır. Bu sebeple İslâm, insanı hakikati tefekkür etmeye, araştırmaya ve ona ulaşmaya yönlendiren bir düşünce ufku sunmaktadır. Dolayısıyla İslâm medeniyeti içerisinde gelişen felsefî düşünce, dışsal bir unsurdan ziyade bizzat İslâm dininin temel ilkelerinden ve hakikat tasavvurundan neşet etmektedir (Özden, 2015).

Felsefe tarihi açısından bakıldığında, İslâm felsefesi ilk teşekkül döneminden itibaren Aristoteles'i merkeze alan bir düşünce çizgisini takip etmiştir. Meşşâîliğin en önemli merkezlerinden biri olan Bağdat Okulu bünyesinde, ilk İslâm filozoflarından Fârâbî ile birlikte X. yüzyılda yoğun felsefî çalışmalar yürütülmüştür. Bu dönemde Bağdat Okulu ve Meşşâî gelenek, öncelikle Aristoteles'in eserlerini tercüme ederek şerh etmiş, ardından Yeni Eflâtunculuğun etkisiyle Aristotelesçi yorum ve şerh faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Bu sürecin ardından İslâm felsefesi, özgünlüğü ve fikrî zenginliği bakımından kendine mahsus bir kimlik kazanmış ve bu karakterini günümüze kadar muhafaza etmiştir (Örs, 2023). Bu bağlamda, Ebû Hayyan et-Tevhîdî, ilmî birikimi ve özgün üslubuyla döneminin en dikkat çekici düşünürlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

İslâm filozofları arasında felsefeyi edebiyatla mezcedebilme yeteneğine sahip, yaşadığı çağda ifade estetiğine dair düşünceleriyle temayüz eden önemli simalardan biri de Ebû Hayyan et-Tevhîdî'dir. İslâm medeniyetinin yetiştirdiği bu önemli filozofun eserlerinden hareketle onun fikir dünyasını ortaya koymak, yaşadığı dönemin düşünce iklimini anlamak ve düşünce mirasının günümüze taşınmasına katkı sağlamak bu çalışmanın temel amaçlarından birini oluşturmaktadır. Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin kendine özgü fikrî yapısı, hemen her alana yönelik eleştirel yaklaşımı ve sürekli sorgulayıcı tavrı, büyük ölçüde zihinsel tecrübesini ve düşünme sürecini ifade etmekte başvurduğu kendine has edebî üslubundan kaynaklanmaktadır (Sünter, 2020).

Ebû Hayyan et-Tevhîdî "İslam Hümanizmi Çağı", "Farabi'cilik Çağı" veya "İslam Rönesansı Çağı" gibi görünüşte farklı görünen fakat içerikte aynı manaya gelen İslâm düşüncesinin en üst seviyede olduğu "Altın çağ" olarak da nitelendirilen dönemde yaşamış en az tanınan ve kıymet gören edip filozoflardan biridir (Filiz, 2003). Tevhîdî, Bağdat ve "Farabi Okulu" olarak adlandırılan okula mensuptur. Ortaya koyduğu eserler ve bu eserlerde adı geçen filozoflar, ilim insanları ve onların felsefî düşünceleri İslam düşünce tarihi açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir (Turgut, 2019). Onun felsefî kimliğinin şekillenmesinde etkili olan temel varoluşsal sorgulamalar, insan ile varlık arasındaki ilişkinin mahiyetine yönelik derin bir kavrayış geliştirmesine olanak sağlamıştır. Bu yaklaşım, Tevhîdî'nin düşünce dünyasının temel karakterini oluşturmuş ve yazdığı eserlerin içeriğine hem felsefî hem de edebî bir derinlik kazandırmıştır (Üçer, 2007).

Ebû Hayyan et-Tevhîdî, hayatı boyunca çeşitli maddî ve manevî güçlüklerle karşılaşmış bir düşünürdür. Bu güçlükler, onun ilmî faaliyetlerini ve entelektüel hayatını farklı yönlerden etkilemiştir. Ancak buna rağmen, Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin edebî üslubunun gelişimi dikkat çekici olup eserlerinde eleştirel, samimi ve derinlikli bir anlatımın belirgin şekilde yer aldığı görülmektedir. Hayatını eser telifleri, varakçılık zanaatı, nüshacılık yaparak kazanmaya çalışmıştır. Belli bölgeleri dolaşarak ciddi mücadeleler vermiştir. Zamanın alimlerine ve vezirlerine gidip kendilerinden ilminin ve edebiyatının değerlendirilip mükâfatlandırılmasını istemiş, fakat yaşamı boyunca bu konuda herhangi bir kazanım elde edememiştir. Bazı kitaplarında da ifade ettiği gibi ancak aylık kırk dirhem ile iâşesini sürdürebildiğini ifade etmiştir. Aldığı bu ücret dönemin para birimi olan bir cüneyhe dahi denk olmamıştır. Etrafında gördüğü birçok âlim ve şair, emirlerden mal ve yüklü meblağlar almaktadırlar. Bunların çoğunun kendisinden ilim ve edebiyat yönünden daha iyi ve

tecrübeli olmadıklarını düşünmüştür. Bu sebeple İbnü'l İbad, İbni Şahuye, İbni Sa'dan Ebûl Vefa ve diğerlerine müracaat etmiştir. Kendi deyimiyle onları methedip övmüş, ağlayıp şikâyet etmiş, gözdağı verip tehdit etmiştir. Ancak ne methetmesi ve yermesi ne de tehdit etmesi bir fayda sağlamıştır. Ebû Hayyan'a fayda veren tek şey yazıp telif ettiği edebiyatı ve çok önem verdiği dostlukları olmuştur (Tevhîdî, 2017).

Tevhîdî vefatından sonra da hayattayken yaşadığı durumun tersine bir şey yaşamamıştır. Yakut el-Hamevî' Tevhîdî için edebiyatçıların filozofu ve felsefenin edebiyatçısı olmasına rağmen hiçbir tarihçinin onu dikkate almamasına çok şaşkın kaldığını ifade etmiştir. Tarihçilerin eserlerinde, Tevhîdî'nin kitapları ve hayatı ile ilgili kısa atıflar ve zayıf bilgilerden başka hiçbir veri elimize geçmemektedir (Tevhîdî, 2017).

Tevhîdî, sanatını, ilmini, çabasını ve edebiyatını inkâr eden insanlardan intikam almak istemiş ve ömrünün sonlarında kitaplarını yakmıştır. Bu davranışını şöyle açıklamıştır;

Ben yazdıklarımın çoğunu insanlar için ve onlardan öğüt isteyenler için toplayıp bir araya getirdim. Yine insanlar arasındaki yönetimin bağlılığı ve izzetlerinin sürmesi için topladım ve yazdım. Ancak bütün bunlardan mahrum edilip engellendim. Daha fazlası aralarında dostluk ve marifetle çok zorluklar yaşadım. Çoğu zaman çölde çimen yedim. Toplumdaki avam ve hassadan dilenmek zorunda kaldım. Dini ve mertliği satmaya, riya ile itibar ve nifak almaya zorlandım. Hürriyet ile yapamadığım güzelliği kalemle resmettim. Böylece kalbin sahibinden elemi çıkardım. (Hamevî,1993 s.1229)

Suyuti, bu konuda şöyle demiştir. "Umudumuz, Tevhîdî'nin hayatta iken yazdığı tasniflerinden yok olmadan önce nüsha yapılmış kitaplarının olduğudur." Tevhîdî'yi tenkit edenler yirmiyeye yakın kitabından hiçbirinin kalmadığını iddia etmişlerdir. Ancak el Mukabasat, Risaletu Es-Sadik Ves-Sadaka, Risale-i fil-Ulum kalanlar arasındadır. Bazı el yazması olan risaleler ise tahrif ve tashih hataları ile dolu olduğundan faydaları ve kıymetleri az olmaktadır (Tevhîdî, 2017).

Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin hayatı ile ilgili kendi kitaplarında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Onunla ilgili bilgiyi genellikle Yakut el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-üdebâ eserinden ulaşmaktayız (Karakuş, 2024). Ebû Hayyan et-Tevhîdî kendi yaşamından özetle şöyle demektedir "Arif olanlar dünya afetlerinden kurtulmuştur zahit olanlar ise ahiret hayırlarına ulaşmışlardır yaratılmış nimet ve feyzlerin tadını alıp başarı sağlamıştır. Alemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun" (Tevhîdî, 2017, s. 23).

Tevhîdî'nin hayatı boyunca cevaplarını aradığı bazı soruları bulunuyordu. Öyle anlaşıyor ki hayatı da eserleri de bu sorulara cevap arama çabası içerisinde geçmiştir. Tevhîdî'nin tamamen varoluşsal bir kaygı içerisinde anlam kazanan bu arayışı bütün hayatına etki etmiş, şehirden şehre, bir ortamdan başka bir ortama, sıkıntı ve ızdırıp dolu yolculuklar şeklinde devam etmiştir. Fakat daha çok zihinsel bir yolculuk olarak anlaşılması gereken bu arayış, elde ettiği bilgi türlerinden oluşan bir sarmal içerisinde geçerek felsefî bir kişiliğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tevhîdî'nin din ilimleri, kelam ve felsefe duraklarını geçen ve tasavvufta son bulan bu yolculuğu hem şahsı hem de eserleri üzerinden açıkça görülebilir. Bağdat, Mekke ve Rey arasındaki yolculuklarının Şiraz'da sona ermesiyle Tevhîdî, bütün kitaplarını yakarak sufiyane bir inzivaya çekilmiştir (Üçer, 2007).

1. Hayatı

Tevhîdî'nin hayatı hakkında klasik tabakat kaynaklarında sınırlı bir malumat aktarılmaktadır. Biyografisine dair ayrıntılı ilk bilgilere, kendisinden iki asır sonra yaşamış olan Yakut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) Mu'cemü'l-üdebâ adlı eserinde rastlanmaktadır. Böylesine velut denebilecek bir müellifin adına meşhur kaynaklarda dahi pek rastlanmaması Hamevî'nin dikkatini çekmiş, bu sebepten dolayı hakkında doyurucu ve net bilgileri toplamak için bizzat Tevhîdî'nin eserlerine müracaat ederek hayatına dair kesitlerin bulunduğu pasajları özenle aktarmaya gayret etmiştir (Hamevî,1993 ss.1923-1946). Böylece Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin adı, teracim ve tabakat kitaplarında ancak Hamevî'nin kaleme aldığı o biyografik malumat sonrasında müstakil bir başlık altında birleştirilmeye başlanmıştır (Üçer, 2007).

1.1 Kökeni, Soyu ve Yaşamı

Adı Ebû Hayyan et-Tevhîdîdir. İsmi Ali Bin Muhammed bin Abbas olduğu da söylenmiştir (Askalani, 2002). Bu künyelemde ihtilaf vardır. İbni Kazi Şahbe'ye göre babası Irak'ın Bağdat şehrinde hurmanın bir çeşidini satıyordu. Bu hurma türüne "et-Tevhid" deniyordu. Bu bilgiye El Zübaidi itimat ederek "et-Tac" kitabına almıştır. Ebû Hayyan aslen Mutezili olarak görüldüğünden ve Mutezili olanlar kendilerini adalet ve tevhit ehli insanlar olarak adlandırdıkları için İbni Hacer de muhtemelen "tevhit" ismini dini anlamda kabul ettiğinden onu büyük bir olasılıkla böyle gördü ve tanımladı (Tevhîdî, 1992).

İbni Hacer'in tespitinde öne çıkan en net bilgi Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin Şirazlı olması ve Tevhîdî'nin şahsiyetini tarif eden şu sözdür: "Tevhîdî, Şiraz'ın şeyhi, felsefenin edibi, edebiyatçıların filozofudur. Belagatçıların hem imamı hem zahidi hem de muhakkikidir (Askalani, 2002).

Tarih kaynaklarında Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin kökenine ilişkin farklı rivayetler yer almakta; onun Şiraz, Nişâbur veya Vâsıt kökenli olduğu ileri sürülmektedir. Bu farklı görüşlere rağmen, araştırmacılar onun Fars asıllı olduğu hususunda genel olarak görüş birliği içerisinde. Bununla birlikte, ailesinin hangi bölgeden geldiğine dair kesin ve ayrıntılı bilgiler mevcut değildir. Kaynakların hiçbirinde Ebû Hayyan'ın doğum yeri ve doğum tarihine dair açık bir bilginin yer almaması dikkat çekicidir. Buna karşılık, babası Muhammed b. Abbas'ın Bağdat'ta hurma ticaretiyle uğraştığı bilinmektedir. Bu bilgi, ailenin Bağdat'ı sürekli ikametgâhı olarak benimsediğine işaret etmektedir. Bazı rivayetlere göre ise babası ticari faaliyetleri nedeniyle Bağdat'a yakın bir bölgeye seyahat etmiş, annesi de bu yolculuk sırasında kendisine eşlik etmiş ve Ebû Hayyan burada dünyaya gelmiştir. Ancak yerleşik tüccar ailelerin yaşam tarzı dikkate alındığında, Ebû Hayyan'ın Bağdat'ta doğmuş olması daha kuvvetli bir ihtimal olarak değerlendirilmektedir. Aksini ortaya koyan güvenilir tarihî veriler bulunmadığı sürece, onun Bağdat doğumlu olduğu yönündeki görüşün esas alınması daha isabetli görünmektedir (Tevhîdî, 1992).

Bununla birlikte doğum ve ölüm tarihleri ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamakta ancak Tevhîdî, Kadı Ebû Sehl Ali Bin Muhammed'e yazdığı risalesinde "Ben 90. onluktayım" diye bildirmiştir. Böylece doğumunun Hicri 300'den sonra ikinci onlukta olduğu ağırlık kazanmaktadır. Buna göre Ebû Hayyan et-Tevhîdî 310 ile 320 yılları arasında doğmuş görünmektedir. Vefatıyla ilgili de benzer bir ihtilaf bulunmaktadır. Tevhîdî kendisiyle ilgili Hicri 400 Senesinde doksaninci onlukta olduğunu söylediğinden, onun Hicri 403 senesi civarında ölmüş olabileceği yerinde gibi görünmektedir (Tevhîdî, 1992).

1.2. İlmî ve Fikrî Konumu

Tevhîdî'nin Câhiz'e duyduğu ilgi, onun hakkında müstakil bir eser kaleme almasına vesile olmuştur. Yakut'un naklettiğine göre Ebû Hayyan'ın ilmî üslubu Câhiz'in üslubuna benzemektedir. Bunun yanı sıra eserlerini tasnif ederken Câhiz'i örnek almış ve çalışmalarını onun metoduna göre düzenlemeyi amaçlamıştır. Tevhîdî'nin Kitâbü'n-Nezâ'ir adlı eserinde Ebû Zeyd el-Belhî'den söz ederken onu "Horasan'ın Câhiz'i" olarak nitelendirmesi, âlimleri değerlendirirken Câhiz'i bir ölçüt olarak benimsediğini göstermektedir. Yakut ise Tevhîdî'yi bütün ilimlerde yetkin bir şahsiyet olarak tanımlamakta; nahiv, lügat, şiir ve hiciv alanlarındaki üstün birikimine dikkat çekmektedir. Ayrıca fıkıh ve kelâmda Mu'tezilî görüşü benimsediğini, ibadet ve yaşayışında ise sûfî bir tarz takip ettiğini belirtmektedir. Dinî hassasiyeti sayesinde insanların güvenini kazandığını da ifade etmektedir. Tevhîdî'nin Takrîzü'l-Câhiz adlı eserinde, dönemin âlimlerini tanıtırken onlar hakkındaki değerlendirmelerini edebî bir üslupla kaleme aldığı görülmektedir (Hamevî, 1993). Neccar Tevhîdî'yi şöyle tarif eder: "Tevhîdî lügat, nahiv ve şiirde fazilet sahibidir. Sabırlı fakir mütedeyyin ve akidesi doğru biridir" (Askalani, 2002, s. 57).

Yakut Tevhîdî hakkında ulaştığı bilgilerin ışığında onunla ilgili şöyle bir kanaate varmıştır: "Tevhîdî Sufilerin şeyhi, edebiyatçıların filozofu ve felsefenin edebiyatçısıdır. Kelamın tahkikçisi ve tahkikçilerin kalamcısıdır. Belagatçıların imamı olup dünyada tektir. Zekâ ve kıvraklıkta, fesahat ve sağlamlıkta tektir. Her ilimde çok tahsil ve ezber yaparak ilmi bilgisini dirayet ve rivayetle

genişletmiştir". Aynı şekilde İbni Neccar onun hakkında "akidesi sahihtir" şeklinde bir ifade kullanmıştır (Hamevî,1993 s.1924).

Tevhîdî'nin okumaya olan ilgisi incelendiğinde, aynı dönemde yaşamış müelliflerin eserlerini büyük bir sürat ve dikkatle okuduğu görülmektedir. Nitekim Ebû Saîd es-Sîrâfî hakkında tartışan bir topluluğa karşı, Sîrâfî'nin eserini dikkatle okuduğunu ve onun İslâmî ilimler alanında edindiği ilmî birikimi eserine son derece başarılı bir şekilde aksettirdiğini ifade ederek onu savunduğu anlaşılmaktadır (Hamevî,1993 s.878).

Benzer bir tartışma Sibeveyhi üzerine yapılırken Tevhîdî kitabı okuyup konuya hâkim olduğunu göstererek dönemindeki alimlerin eserlerini büyük bir şevkle okuduğunu göstermektedir (Hamevî,1993 s.879). Hamevî'nin tespitine göre Tevhîdî ile Miskeveyhi çağdaş olup benzer meslekleri icra etmişlerdir. Miskeveyhi de uzun bir süre aynı vezirlerin kâtipliğini yürütmüş, kütüphane görevlisi olması sebebiyle kendisine "Hâzin" lakabı verilmiştir. Tevhîdî ile Miskeveyhi'nin çoğu zaman aynı ilmî meclislerde bulunarak aynı fikrî tartışmaları takip ettikleri anlaşılmaktadır. Bu ortak entelektüel çevre ve benzer meslekî konumları dikkate alındığında, aralarında ilmî bir rekabetin bulunmuş olması da bir ihtimal olarak değerlendirilebilir (Hamevî,1993). Miskeveyhi biliyor olmamız, Tevhîdî'yi daha dikkat çekici hale getirmiştir.

Tarihçilerin bazı kişiler hakkında yapılan tahkiklerin doğrulanması için Tevhîdî'nin kitaplarına müracaat etmenin yeterli olduğunu çünkü meclislere katılan kişilerin künyeleriyle ve tarihleri ile, hatta tartışılan konu ile birlikte vermesi tarihi kaynak olması bakımından önem taşımaktadır (Hamevî,1993). Onun ilimdeki üstünlüğü, marifetlerdeki derinliği Cahız'ın metotlarını yürütüyor olması, ilimleri edebiyatla mezcedebilmesine vesile olmuştur. Tevhîdî'nin bu yöntemi belagat üsluplarını sergilemesini, zihinlere yaklaştırmasını ve beyanın en üst tabakasında olmasını sağlamış görünmektedir. İbni Hacer'in yaptığı bir tespite göre Tevhîdî'nin Cahız'a olan hayranlığını ifade etmiştir (Askalani, 2002, s. 57).

Tevhîdî yaşamının bazı dönemlerinde emirlerle, vezirlerle ve onların tabakasındaki kâtiplerle aynı ortamlarda bulunmuştur. Böylece Büveyhi vezirleri Ebûl-Fazl Bin Amid'e ve Sahip bin İbad'a yakın olmaya olanak bulmuştur (Tevhîdî, 1992). Bu vezirler meclislerine veya katiplik gibi görevlere çağırdıkları kişileri Bağdat'ı nasıl bildikleri, Cahız hakkında ne kadar bilgiye sahip oldukları konusunda ve onun kitaplarına ne kadar hâkim oldukları konusunda sınıdıktan sonra görevlendirmişlerdir. Böylece görev vereceği kişinin ilmi, edebi ve seçkin bir çehreye sahip olduğuna hükmederlerdi. Yok eğer Bağdat'ı kötülediklerini ve Cahız'a nispet edilmesi gereken marifetlerden gafil olduklarını görseler o zaman da hiçbir şekilde dikkate almazlardı. Bu durum İbni Amid'in Cahız'a olan şiddetli tutkunluğundan ve Bağdat'ın dönemin bilim ve entelektüel kültür anlamında bir merkez olmasından kaynaklanmaktadır. Öyle görünüyor ki Ebû Hayyan bu durumda Cahız'ı iyi bilmesi ve onun metotlarını takip etmesi sebebiyle İbni Amid'in yanında bir prestij elde etmiştir. Bu yüzden onu Rey'e çağırıp bir müddet ona eşlik etmiştir (Tevhîdî, 1992). Tevhîdî bazı kaynaklarda bir filozoftan daha çok profesyonel bir kâtip, profesyonel bir vezir özel kalemi ve bir saray adamı olarak anılmaktadır (Netton ve Vural, 2019).

Yakut el-Hamevî Tevhîdî'nin "Takrizü'l-Cahız" eserini okuduğunu bildirmiştir. Buna göre Tevhîdî Cahız'ı takdir edip tercih eden kişilere bu kitapta özellikle yer vermiştir (Hamevî,1993). Tevhîdî aynı kitapta Sabiilerden bir alim olan Sabit bin Kurra'nın Müslüman Araplardan sadece üç kişiye gıpta ettiğini, bunların Hasan el-Basri, Cahız ve Hz. Ömer olduklarını yazmıştır (Hamevî,1993). İnsanlar Cahız'ı vasıflar konusunda İbni Amid ve Ebû Hayyan için tartışmışlardır. Her biri onlardan biri için "Cahızus-Sani" (ikinci Cahız) olarak nitelemelerde bulunmuştur (Tevhîdî, 1992). Kanaatimize göre Ebû Hayyan, İbni Amid'den daha öncelikli ve daha haklıdır. Çünkü İbni Amid mukallittir, ancak Ebû Hayyan'ın kendisi eser ortaya koymuştur. Bir eseri yazıp yayınlamakla taklit arasında büyük bir fark vardır.

1.3. Hayat Mücadelesi ve Düşünce Dünyası

Ebû Hayyan, mutlu bir hayat yaşamadığı gibi, akli bakımdan da sükûnete ulaşmadığı bilinmektedir. Doğrusu bu durum saltanat ehliyle ve devlette nüfuzu olanlarla çok arkadaşlık etmesinden kaynaklıdır. Fakir ve sefil bir yaşam sürmüş olması, yapı olarak onu hassas bir hale getirmiş ve

beklenti içinde olmasına sebep olmuştur. Keşmekeşi ve mekan değiştirmesi onu bir akıl karmaşasına sürüklediğinden hiçbir mekanda karar kılamamıştır. Başkasıyla seyahate çıkmaktan rahatsız olmuştur. Daima dünya ehli olan cahillerin ve yetersiz kimselerin neden bu kadar neşeli olduklarını düşünmüştür. Yine onunla aynı zemini paylaşanların eşit olmamasını, insanların sürekli şöhretlerini sergileme yarışına girmesini eleştirmiştir. Bu yönüyle bakıldığında haklarını elde eden ama tevazu ile yaşamak isteyen biri olma arzusunda olduğu anlaşılmaktadır (Tevhîdî, 1992).

Kendisi geçim sıkıntısı ile uğraşırken dünyayı kible edinenleri gözlemlemiş, büyük saltanatı, azametli nüfuzu ve bunlara yakın olmanın getirdiği ağırlığı ve sıkıntısını çokça yaşamıştır. Devamlı geçim sıkıntısı içinde olmak, saygınlığını yitirmek, cimri ve azarlayan tiplerden istemek zorunda kalmaktan müteessir olmuştur. Tevhîdî zamanının en önemli bilgilerini elde etmesine ve insanların gözünde revaçta olan vasıflara sahip olmasına rağmen layık olduğu itibarı göremediğinden heyecanını kaybetmiş ve kaderine hayıflanarak etkilenmiştir. Çektiği sıkıntılardan dolayı öfkeli anları olmuş, içinde bulunduğu zamandan şikâyetlerini açıkça ifade etmiştir. Mahrum olduğu şeylere tepkisini risalelerinde ve tasniflerinde yer vermiştir (Tevhîdî, 1992).

Tevhîdî döneminin yetkin iki veziri ile bir süre arkadaşlık etmiştir. Bunlar Ebûl-Fazl İbni-Amid ve Es-Sahip Ebûl Kasım İsmail Bin İbad 'tır. İbni Hacer'in tespitine göre Tevhîdî her iki vezirin siyaset konusunda alim olduklarını bu anlamda alimlerden nasihat aldıklarını hatta ikisinin idaresinde ihtilafların çözüleceğini yazmış ve kendisine verilmesi gereken ücreti vermediklerini bildirmiştir. Neden ondan razı olmadıklarının ve onun dünyalık ihtiyaçlarından mahrum ettiklerini anlamak için Tevhîdî'nin eserlerinden faydalanmak gerekmektedir. Çünkü Sahip Bin İbad saltanatı geniş olup edebiyatçılara, âlimlere ve fazilet ehline iyi olanaklar sağlayan biridir. Saltanatının genişliği diğer yönden menfi durumlarda da istediğini yapacak olanağı ve gücü vermektedir. Böylece lisan ve beyan ehlini onun üzerine salmıştır. Onlar da kraldan kralcı misali diğer birçok yönden kötülükle Tevhîdî'ye kastetmişlerdir. Öyleki ondan bahsedilmesini gözden kaybettirmiş, tanınmasına engel olmuşlardır. Onu kaçak ve aylak bir hale getirmişlerdir ki taşrada bile barınmasın, dağ başında dahi meskeni olmasın (Tevhîdî, 1992). Öyle ki Yakut bile araştırması sırasında şöyle der: "ilim ehlinde hiçbir kimsenin onu ne kitabında zikrettiğini ne de hitabındaki bir demecin içinde zikrettiğini görmedim. Bu çok şaşılacak ve acayip bir durumdur" (Hamevî,1993, s. 1924).

Ebû Hayyan'ın hayatına bakıldığında çoğunlukla karamsarlığın hâkimiyeti altında geçtiğini düşünmek yerinde olacaktır. İnsanların elinde ne kadar nimet ve mal olduğunu ve onlarla nasıl şöhret ve saltanattan nimetlendiğini görmüş, bu durum sıradan olan diğer insanları etkilediği gibi onu da fazlasıyla etkilemiştir. Sandubî'nin aktarımına göre bu yüzden ne zaman bir insanın elinde az veya çok dünya malı görürse onu, kendi hakkına veya rızıkına engel olarak saymıştır. Hatta bazen insanlar ona bir miktar bir şeyler verseler teşekkür etmeyi gerekli görmez, elde edemediği şeylere karşı kuvvetli bir sevgi oluşurdu. Bir kişi ona bir şey yedirse, nimet ve tatların renklerinden iştah açan şeylerden tattırsa ve kafası karışık değilse ihsanına bir sözle karşılık verirdi(Tevhîdî, 1992).

Tevhîdî, insanın varoluşunu belirleyen temel unsurlardan birinin içinde bulunduğu maddî ve toplumsal şartlar olduğunu kabul etmektedir. Ona göre yoksulluk ve ihtiyaç, insanın iradesini sınırlandıran ve zaman zaman onu kendi tercihleri dışında davranmaya sevk eden zorlayıcı olgulardır. Bu sebeple insanın davranışları değerlendirilirken yalnızca iradesi değil, içinde bulunduğu varoluşsal koşullar da dikkate alınmalıdır. Tevhîdî, bu yaklaşımıyla insanın özgürlüğü ile zorunluluk arasındaki gerilime dikkat çekmekte, maddî yoksunluğun insan onuru üzerinde meydana getirdiği etkileri felsefî bir duyarlılıkla ele almaktadır (Tevhîdî, 1992).

Bununla birlikte Tevhîdî, toplumsal makam, siyasî güç ve dünyevî itibarı hakikî değer ölçütü olarak görmemektedir. Ona göre insanın gerçek değeri sahip olduğu mevki veya otoriteden değil, ahlâkî yetkinliğinden, hikmete olan yakınlığından ve hakikat karşısındaki duruşundan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle dışsal yükseliş ile içsel olgunluk arasında zorunlu bir ilişki kurmamakta; aksine hakikate yönelen insanın çoğu zaman dünyevî üstünlükten uzak kalabileceğini düşünmektedir. Böylece Tevhîdî, insanın değerini siyasî ve toplumsal statü üzerinden değil, erdem, hikmet ve manevî yetkinlik ekseninde temellendiren bir anlayış ortaya koymaktadır (Tevhîdî, 1992).

Ebû Hayyan'ın ortaya koyduğu eserlerde birçok meseleye dair görüş beyan etmesi sebebiyle, inancı hakkında çeşitli ithamlarla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Vezir Mühellebî tarafından akîdesinin bozulduğu ve bu sebeple felsefeyle meşgul olduğu gerekçesiyle sürgün edildiği; ayrıca aykırı düşünme ve dinsizlikle itham edilmesi nedeniyle hicret etmek zorunda kaldığı rivayet edilmektedir (Askalani, 2002).

Ebû Hayyan, İbn Abbâd tarafından şahsiyetinde, duygularında ve ruh dünyasında katlanılması güç eziyetlere maruz bırakılmıştır. Bu haksız muameleye karşı koyabilecek maddî veya siyasî bir imkânâ sahip olmayan Tevhîdî, içinde biriktirdiği öfkeyi ancak kalemine başvurarak ifade edebilmiştir. İbn Abbâd'ın rezillikleri, bizzat şahit olduğu bayağılıklar ve güvenilir kimselerden işittiği rivayetler, kaleme sarıldığında zihninde yeniden canlanmış; böylece yazı, onun için maruz kaldığı ağır yükü hafifleten ve ruhunu kuşatan sıkıntıyı dışa vurmasını sağlayan bir vasıta hâline gelmiştir. Güç bakımından karşı koyamadığı zulme, düşünce ve kalem yoluyla mukabele etmeye çalışmıştır (Tevhîdî, 1992).

Es-Sâhib tarafından ihsan ve menfaatle kendisine bağlanan kimseler de Tevhîdî hakkında ağır yalan ve iftiralarda bulunmuş; hem şahsiyetini hem de dinî kimliğini hedef alan ithamlar ileri sürmüşlerdir. Daha sonra bu ithamlar, herhangi bir araştırma, tahkik ve tenkide tâbi tutulmaksızın başka çevreler tarafından da tekrarlanmış ve giderek yaygınlaşmıştır. Böylece sistematik bir karalama faaliyetine dönüşen bu süreç, Tevhîdî'nin sahâbeye dil uzattığı şeklindeki mesnetsiz iddialara kadar varmıştır. Nitekim İbn Fâris gibi bazı edipler de, Tevhîdî'nin Vezir es-Sâhib'den ayrılmasının ve kendisine dair haberlerin kesilmesinin ardından, onun vezirin uyguladığı bir kısıtlama sebebiyle hayatını kaybettiğini zannetmişlerdir (Tevhîdî, 1992).

İbn Hacer'in, Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin inancına yönelik yapılan değerlendirmeler hakkında dikkat çekici bir rivayet naklettiği görülmektedir. Buna göre Tevhîdî, yargılanmak ve tenkit edilmek amacıyla bir grubun huzuruna çıkarılmıştır. Bu topluluk tarafından kendisine vaaz ve nasihatle bulunulduktan sonra, korku makamında bulunduğu ve bu sebeple korkması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun üzerine Tevhîdî, içinde bulunduğu durumu değerlendirerek, "Sanki ben asker ya da polisin huzuruna çıkarılmışım; oysa ben Rabb-i Gafûr'un huzurundayım." şeklinde cevap vermiştir. Bu ifadeyle, korkulması gereken yegâne makamın Allah'ın huzuru olduğunu dile getirmektedir (Askalani, 2002).

Râfîzî görüşlerin etkili olduğu bir dönemde yaşayan Tevhîdî hakkında, dört halifeden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali ve sahâbeden Ebû Ubeyde ile ilgili kaleme alınmış bir risaleden de söz edilmektedir. Ebû Hayyan, bu risalenin gündeme gelmesine kendisinin vesile olduğunu ve amacının Râfîzî anlayışa reddiye mahiyetinde bir eser kaleme almak olduğunu belirtmektedir. Bunun gerekçesi olarak ise, İbnü'l-Amîd gibi vezirlerin huzurunda bazı kimselerin Hz. Ali hakkında kin ve hınç içeren söylemlerde bulunmalarını göstermektedir. Bu sebeple söz konusu risaleyi, Râfîzîlerin tutumundan duyduğu rahatsızlığın bir sonucu olarak kaleme aldığını ifade etmektedir. İbn Hacer ise bu risale etrafında meydana gelen çeşitli tartışma ve çekişmelere ulaştığını, bu nedenle Tevhîdî'nin bazı çevreler tarafından eleştirildiğini, buna karşılık bazı kimseler tarafından da ciddiye alınarak ilmî bir şahsiyet olarak değerlendirildiğini belirtmektedir (Askalani, 2002).

Bir kimsenin dini ve inancı hakkında karalama yapılması veya ithamlarda bulunulması, tarih boyunca çoğu zaman açık bir delil ve kesin bir burhana dayanmaksızın gerçekleşmiştir. Tevhîdî de bu tür ithamlara maruz kalan isimlerden biridir. Ancak onun kitapları, risaleleri ve mektupları incelendiğinde akîdesinde bir zafiyet bulunduğunu gösteren herhangi bir ifadeye rastlanmamaktadır. Aksine, eserlerinde kendisini savunurken ve görüşlerini temellendirirken Kur'ân âyetlerine başvurması, dinî referanslara dayalı düşünce yapısını açıkça ortaya koymaktadır (Hamevî, 1993). Tevhîdî, yaşadığı dönemin ilmî ve fikrî tartışmalarını tarafsız ve tarihî değeri koruyan bir üslupla aktarmaya özen göstermiştir. Nitekim 358 yılında Rey'de, Müeyyidüddeve ve İbn Abbâd'ın huzurunda gerçekleştirilen, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığına dair cedel meclisini ayrıntılarıyla kaydederek Mesâlibü'l-Vezîreyn adlı eserinde nakletmiştir. Yakut'un tespitine göre Tevhîdî, en fazla istifade ettiği ilmî meclislerin Kur'ân ve hadis eksenli müzakereler olduğunu ifade etmektedir. Bu durum, onun zındıklık veya ilhâd ithamlarıyla bağdaştırılmasını güçleştirmektedir (Hamevî, 1993).

Mesâlibü'l-Vezîreyn'de Tevhîdî, dönemin ilmî ve felsefî tartışmalarını kişi, ekol ve mezhep ayrımı gözetmeksizin rivayet etmiş; fikhî meselelerde Hanefî ve Şâfiî görüşlerinin birlikte ele alındığını aktarmıştır. Ayrıca sarhoşluk veren maddelerin haram kılınmasının gerekçelerine dair tartışmaları ayrıntılı biçimde naklederek, bunların insan aklı, ahlâkı ve onuru üzerindeki etkilerini mezhebî bir tarafgirlik göstermeden değerlendirmiştir. İnsan anlayışında ise Tevhîdî, insanın yetkinleşebilir bir varlık olduğunu kabul etmektedir. Ona göre insan, kendi mahiyetini tanıyarak erdemleri kazanmalı ve erdemsiz davranışlardan uzaklaşmalıdır. Bu yönüyle onun düşünce sistemi, erdemli ve erdemsiz insan ayrımı üzerine temellenen ahlâk merkezli bir anlayış ortaya koymaktadır (Hamevî, 1993).

İnancı hakkında kendisine kötü isnatlarda bulunanlardan Hafız Ez-Zehebi ve Ebûl Ferec El-Cevzi'ye karşı İbni Neccar "Ebû Hayyan, fakir, sabırlı ve dindar biriydi ve akidesinde sağlam idi." (Tevhîdî, 1992, ss. 15-16). Diyerek hakikatte Ebû Hayyan'ın dinde ve takvada önemli bir yerde olduğunu ve inancının iddia edildiği gibi bozuk olmadığını bayan ederek onu bu mesnetsiz iftiralardan koruyarak temize çıkarmaya çalışmıştır.

2. Hocaları ve Öğrencileri

Tevhîdî'nin hayatı genellikle yoksulluk içinde geçmesine rağmen ilimle uğraşmaktan hiç geri kalmamıştır. Tevhîdî edeb, nahiv, şiir, lügat, fıkıh ve kelim ilimlerini o zamanın önde gelen âlimlerinden öğrenmiştir (Üçer, 2007).

2.1. Hocaları

Ebû Hayyan'ın ilmi ve marifeti Bağdat'ın şeyhleri ile sınırlı değildir. Tevhîdî alimlerin yaşadığı ve ilmin kaynağı olan Basra'ya gitmiştir. İbni Sebki onlarla beraber tahsil yapanların isimlerinin izini sürdüğü araştırmasında içlerinde El-Basri, El-Bağdadi ve daha başka birçok kişiden bahsetmektedir. İbn Neccar Tevhîdî'nin Ebû Bekir eş Şafii, Ebû Said es-Sirafi, kadı Ebûl-Ferec el-Muafi Ebûl- Hüseyin bin Semun ve daha birçok şahsiyetin ortamında bulunup onları takip ettiğini bildirmektedir (Askalani, 2002). Ayrıca İbni Sebki'nin bahsettikleri Ebû Hayyan'ın bütün hocaları değildir. Daha ziyade Tevhîdî ilim, sanat, edebiyat, felsefe, mantık, tabiat, ilahiyat, tasavvuf, kelim, mutezile mezhebi kelim, nahiv, dil ve şiir alanlarında zamanının en önemli ve toplum üzerinde tesirli üstatlarından tahsil gördü. Onlardan Mukabasat kitabında bir grup olarak bahsetmektedir (Tevhîdî, 1992).

1- Ebû Süleyman Muhammed b. Behrâm el-Mantıkî es-Sicistânî, devrinin ilim ve hikmet ehli arasında en yüksek mertebelerden birine sahip bir şahsiyettir. Büyük bir âlim ve filozof olarak, ilk derecedeki ilim erbabı ve fazilet sahibi bilginler arasında zikredilmektedir. İlmi itibarı yüksek, şöhreti yaygın ve konumu müstesnadır. Adudüddavle ile vezirleri nezdinde saygın bir mevkîe sahip olmuş; evi ise devlet adamlarının, hâkimlerin ve fazilet ehlinin uğrayıp toplandıkları bir ilim ve müzakere merkezi hâline gelmiştir. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, mevcut kaynaklara dayanılarak büyük ihtimalle 380 yılında vefat ettiği kabul edilmektedir (Tevhîdî, 1992).

2- Kadı Ebû Hamit El-Merveruzi'den fıkıh dersi aldı. Ebû Hayyan et-Tevhîdî hocası hakkında şöyle bir yorum yapmıştır: "O ömrümde gördüğüm en soylu kişidir. Gidişatı muhafaza eden fıskıran bir denizdir. Hadiselerin altından kalkandır. Manaları ortaya çıkarandır. Cedelde sebatlıdır. Husumette sabırlıdır." (Tevhîdî, 1992, s. 10).

3- Ebûbekir El-Şasî'den hadis dersi aldı. Ebûbekir Muhammed Bin Ali El-Kaffal Eş-Şasî; Fıkıh, Hadis, usul ve edebiyat alanında önemli ve ehil bir şahsiyettir. Hicri 291 senesinde Şaşe' de doğdu ve 366 senesinde vefat etti (Tevhîdî, 1992).

4- Ebû Said El-Sirafi 'den hadis dersi aldı. Ebû Said El Hasan Bin Abdullah (Behzad) Es-Sirafi. Nahiv, edebiyat ve kelimde meşhurdur. Hicri 368 senesinde 84 yaşında vefat etmiştir (Tevhîdî, 1992).

5-Ebûl-Kasım Abdullah Bin El Hasan. Gulam Zuhal olarak bilinir. Sanatında tanınmış bir münecimdir (astrolog). Ebû Süleyman El Mantıkî'nin kendisine güvenen bir arkadaşıydı. Hicri 376 senesinde vefat etti (Tevhîdî, 1992).

Ebû Hayyan Tevhîdî'nin kendilerinden ders aldığı hocalardan el-Mukabasat ve el-İmta eserlerinde ismi geçen fakat hayatları ile ilgili bilgi verilmeyen hocaları;

6- Cafer El Huldi

7- Ebû Muhammed El Makdisi El-Arudi.

8- Ebû Fettah El Nuşcani,

9- Ebû zekeriyya Es-Saymiri

10-Ebû Bekir El Kumsi

11-Ali Bin İsa Er-Rummani (Tevhîdî, 1992).

2.2. Öğrencileri

İbni Sebki Ebû Hayyan'dan ders alan öğrencileri şöyle zikretmiştir:

1- Kadı Ebû Hamid, asıl adı Ahmet Bin Bışr Bin Amir El Basri El Merveruzi'dir. Dini konularda kendisine itibar edilen, faziletli alimlerden biridir. Şeriat usulü ve fûrunda yetkin, ilim ve edebi yönü güçlü biri şahsiyettir.

Ebû Hayyan Tevhîdî'nin öğrencileri olup el-Mukabasat eserinde isimleri geçen ancak künyeleri tam verilmediği için haklarında detaylı bilgiye ulaşamayan kişiler;

2- Ali Bin Yusuf,

3- Muhammed Bin Mansur Bin Hamkan,

4- Abdulkerim Bin Muhammed El Davudi,

5- Nasr Bin Abdülaziz El-Mısri El-Farısı,

6- Muhammed Bin İbrahim Bin Faris

7- Ebû Sait Abdurrahman Bin Memceh El-Esbehani (Tevhîdî, 1992).

3. Düşünce Metodu ve Üslubu

Felsefe, düşünce faaliyeti iken sanat üretme yapma ve ortaya çıkarma eylemidir. Filozof kavramlarla varlığa yaklaşırken sanatçı ise duygu sezgi ve coşkuları ile varlığa yön vermektedir. Sanatçının yaptıkları yapıtlar somut bir şekilde insan duyularına hitap ederken, filozofların düşünceleri soyut bir şekilde insan aklına hitap eder (Özden, 2022). Ebû Hayyan'ın ilimlerin sıralamasına göre, bilgi türlerinde ve edebiyatın renklerinde seçkin bir kişilik olduğunu söylemiştik. Yine her şeyin sanatında Cahız'ı örnek alması onun en önemli özelliklerindendir. Bu konuda en uç noktada Cahız'a tabidir. Bunların haricinde konuşmaya ve rivayet görünümündeki tarihi olaylara da tutkundur. Anlatıcılar tarafından anlatılan bir olayın olduğu gibi nakledilmesini yeterli bulmamıştır. Aktaracağı olayı göz önüne sergilemiş ve üzerine bol bulutlu bir belagat yağmurunu ve beyanının zahiresi ile zenginleştirmiştir. Böylece olayın kendisi, şahısları ve kahramanları ortaya çıkmıştır. Örneklendirdiği zaman şaşırtmış, okunduğu vakit yatıştırmış ve dinlendiği vakit duygulara ve kalbe etki etmiştir. İçine kattığı boyalar ve renklerle de süslemiştir (Tevhîdî, 1992).

Tevhîdî, hakikatin en sahih tezahürlerini aşma iddiası taşıyan bir düşünür değildir; ancak ilk dönemlerden intikal eden hikâye ve kıssaları özgün bir maharetle yeniden dile getiren seçkin bir müelliftir. Onun düşünce dünyası, parlak bir tabiatın, derin bir tefekkürün, hikmetle yoğrulmuş bir aklın ve kendine has bir hitabetin tezahürüdür. En belirgin vasfı ise hikmeti edebiyatla, tasavvufu felsefeyle mezcederek, bu sentezden kendine mahsus bir düşünce ve ifade yolu inşa etmiş olmasıdır. Tevhîdî'nin fikrî kimliği belirli bir İslâmî fırka veya yerleşik mezhep içerisinde kesin biçimde konumlandırılmaz. Onun Şâfiî mezhebine mensup olduğu yahut bu çerçevede değerlendirildiği ifade edilse de, kelâmî yaklaşım bakımından Mu'tezile'nin usûl ve akaidine meylettiği yönünde değerlendirmeler de bulunmaktadır. Bununla birlikte, eserleri ve kaleme aldığı risâleler incelendiğinde, herhangi bir mezhep veya fırkaya kesin surette nispet edilmesini mümkün kılacak açık bir delile rastlanmamaktadır. Bu durum, Tevhîdî'nin kendisini mezhebî aidiyet üzerinden değil, ilmî ve edebî şahsiyeti üzerinden temellendirmeyi tercih ettiğini göstermektedir (Tevhîdî, 1992).

4. Eserleri

İbni Hacer, Tevhîdî'nin lûgat nahiv ve şiirde fazilet sahibi olduğunu birçok güzel esere sahip olduğunu bildirmiştir. Sabırlı, fakir, mütedeyyin ve akidesi doğru biri olduğunu ifade etmiştir. Ebûbekir eş-Şafi, Ebû Said es-Sirafi, Kadı Ebû'l Ferec el- Muafi, Ebû Hüseyin Bin Semun ve daha birçok şahsiyetin dinleyicisi yani tâbiisi olduğunu bildirir (Askalani, 2002).

Modern araştırmacıların, kadim ulemanın eserlerini tasnif ederken kullandıkları yöntemler alfabetik ya da tematik metottur. Bu tekniklerden her birinin kendine mahsus zorlukları bulunmaktadır (Eymen, 1995). Aklî ve naklî ilimlerde kendini iyi yetiştirmiş, döneminin ilmî ve kültürel birikimine vukufiyet kazanmış olan Tevhîdî'nin geniş bir yelpazeye yayılan eserleri, araştırmacılar tarafından söz konusu kategoriler esas alınarak inceleme konusu yapılmıştır (Üçer, 2007).

Ebû Hayyan, kelim ve düşünceye dair birçok tasnif bırakmıştır. Bıraktıkları ilim, marifet ve edebiyatta insanların onun dönemi hakkında bilgi edineceği şekilde çeşitlidir. Yazdığı eserlerde münazara ve diyalog metodunu sürdürmüştür (Tan, 2022). Tevhîdî edebiyat ve birçok ilimde maharet sahibi olduğundan yazılarında alıntı, ekleme ve tekrar gibi yollara başvurmaya ihtiyaç duymadığı anlaşılmaktadır.

4.1. Kitabul-Besair ve Zehair

Tevhîdî'nin bu eseri 10 ciltten oluşmaktadır. Her cildin bir girişi bir de hatimesi bulunmaktadır. Sadece 9 bölümünün tahkiki bulunmaktadır (Hamevî, 1993). el-Besâir ve'z-zehâir tarih, edebiyat, siyaset, din, ahlâk, felsefe, nevâdir, ahhâr, hikemiyyât, nûkte, mizah, fıkra, eğlence ve mûsiki gibi muhtelif pek çok konu hakkında mâlûmat veren oldukça geniş bir kültür ansiklopedisi ve zengin bir antoloji özelliği taşımaktadır (Tan, 2022).

4.2. El-İmta Vel-Muanese

El-imta vel-muayenese kitabı Ebû Hayyan'ın en önemli eserlerindendir. Üç bölümden oluşan kitap oldukça hacimlidir. Ebû'l Vefa el -Mühendis ve dönemin veziri arasında geçen diyalogları da içine alan gece sohbetlerini kaleme almıştır. Bu sohbetler otuz yedi gece boyunca sürmüş, birçok bahis ve konu gündem yapıp değerlendirilmiştir (Tevhîdî, 2017).

4.3. El-Mukabasat

Tevhîdî, zamanımıza kadar gelen el-Mukabasat eserinde Horasan'dan Semerkant'a ve Endülüs'e kadar uzanan İslam aleminin bütün ilim merkezlerinde bulunan felsefe (Dalkılıç, 2004) ve edebiyatı birleştirdiği ve "Filozofların edibi, ediplerin filozofu" (Tevhîdî, 1992, s. 10) unvanının hakkını verdiği temel eserlerinden birisidir. Filozof bu çalışmasını "mukâbese" yani aydınlanma olarak isimlendirdiği yüz altı başlıktan oluşacak şekilde oluşturmuştur. Bu eser, bulunduğu dönemin önde gelen ilim ve felsefe otoritelerinin meclislerdeki sohbetlerden oluşturulmuştur. Böylece Tevhîdî, yaşadığı zamanın felsefî müktesebatının kendisinden sonraki nesillere ulaşmasında çok önemli bir köprü vazifesi görmüştür (Dalkılıç, 2004).

4.4. Mesalibu'l-Vezirin

Tevhîdî de yöneticilerin ahlaki durumlarını inceleyerek bir eser ortaya koymuştur. İbni Hacer Tevhîdî'nin Mesalibul- Vezirin kitabını incelediğini temelde iki siyasîyetçi olan Ebûl Fazıl bin Ahmet ve Ebûl Kasım bin İbad için bu eserin yani tasniflerin yazıldığını tespit etmiştir (Askalani, 2002). Her iki vezirin ahlaki davranışlarını bu kitapta toplamıştır. Ayrıca bu kitap "Ahlaku'l Vezirin" ve "Zemmu'l Vezirin" olarak ta isimlendirilmiştir (Hamevî, 1993).

4.5. El-İşaratu'l-İlahiyye

İki bölümden oluşmaktadır. Sadece bir kısmı mevcuttur (Hamevî, 1993). Tevhîdî'nin ömrünün sonlarına değin yazdığı ve kendisinin bu alandaki yetkinliğini belgeleyen tasavvuf içerikli bir eseridir. İki cüz olan eserin sadece bir cüzü günümüze ulaşabilmiştir. Elimizde olan bu cüz elli dört risâle içermektedir (Tan, 2022).

4.6. Risâletü'l-Bağdadiyye

Yakut'un Tevhîdî'ye nispet ettiği ve içeriği konusunda herhangi bir bilgi vermediği felsefi eser Abbûd eş-Şâlcî tarafından kaleme alınarak neşredilmiştir. Eş-Şâlcî'den daha önce Adam Metz, er-Risâletü'l-Bağdâdiyye'yi Ebû'l-Mutahhar el-Ezdî'ye nispet ederek yayınlamıştır. Son zamanlarda ortaya atılan bazı araştırmalarda bu risâlenin Tevhîdî'ye ait olduğunun şüpheli olduğu aktarılmaktadır (Tan, 2022).

4.7. Risâletü Es-Sadik Ves-Sadaka

Tevhîdî'nin kendisinden en çok bahsettiği eseridir (Hamevî, 1993). Hayatının ilk zamanlarında sadakat, dostluk ve vefa üzerine yazdığı, kardeşliğin bütün yönlerini ve özelliklerini yansıtan ender bir yapıttır. Tevhîdî burada cahiliye dönemi ve İslâmiyet dönemi Arapları ile Pers ve Yunan gibi farklı diğer kavimlerden gerçek ve hakiki dostluk ve dostlar üzerine nazım ve nesir formunda olan nükte, şiir ve vecizeleri farklı şahıs ve kültürlerden alıntı yaparak derlemiştir. Yani deyim yerindeyse dostluğun ve kardeşliğin kitabını yazmıştır (Tan, 2022).

4.8. Fi Semeratul-Ulum

Tevhîdî bu eserinde dinî ilimler, mantık ve felsefe arasındaki ilişkiyi ispatlamaya çalışmıştır. Bu risâle ayrıca Semerâtü'l-'ulûm ismiyle de bilinmektedir. Tevhîdî bu risâleyi telif ederken gerekçesini "Fıkıhta mantığın yeri olmaz, felsefenin ulûm-u diniyye ile bir bağlantısı bulunmaz, hüküm vermede hikmetin herhangi bir etkisi olamaz" gibi çeşitli iddialarda bulunanlara cevap vermek diye açıklamıştır. Tevhîdî bu risâlesinde felsefe, kelâm, fıkıh, nahiv, sünnet, belâgat, kıyas, lügat, hendese ve tasavvuf gibi bazı ilim dallarına ait o dönemde çok yaygın olan tanımları sunmaktadır. Ayrıca müellif bu ilimlerin faydalarına değinmektedir (Tan, 2022).

4.9. El-Hevâmil ve's-Şevâmil

Tevhîdî'nin sorularına karşı İbn Miskeveyh tarafından felsefî, kelami, edebî, lügati ve ahlâkî muhtevalı cevaplardan oluşan diyalog tarzında bir eserdir. Bu eserin adı Arapça hevamil, sahibi tarafından karnını doyurması için otlığa başıboş bıraktığı develer anlamına gelirken şevamil, bu dağınık ve başıboş develeri bir araya toparlayıp kontrol altına alan hayvanlar için kullanılan bir kavramdır.

4.10. Risâletü'l-Hayât

Tevhîdî bu risalesinde ölüme ve hayata dair konuları sistematik bir şekilde ele almıştır. Bu felsefi risalede gerek yaptığı alıntılarla ve gerekse de yorum ve değerlendirmeleri ile düşünce tarihine önemli katkı sunmuştur. Tevhîdî bu eserde on çeşit hayattan bahsetmektedir. Bu hayatlardan sekiz tanesinin beşerî hayat, iki tanesinin de ilâhî hayat olduğunu belirterek her birini ayrı ayrı şerh ederek ele almıştır. Sokrates, Eflatun, Pisagor ve Homeros gibi kadim filozoflardan, zahid ve sufilerden ölüme ve hayata dair özlü sözler aktarmaktadır (Tan, 2022).

4.11. Risâletü's-Sakîfe

Tevhîdî'nin bu eserini İslâm ve mezhepler tarihi içerisinde değerlendirebiliriz. Bu risale Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra Müslümanlar arasında ortaya çıkan hilafet tartışmaları özelinde ve Büveyhîlerin yönetim döneminde Ehl-i sünnet ve Şia mücadelesini anlatmaktadır. Öte yandan Tevhîdî bu risale sebebi ile uydurmacılıkla suçlanmıştır. Bu risâlenin zamanla tahrifata uğrayarak orijinalliğini yitirdiği dolayısıyla da bu haliyle Tevhîdî'ye nispetinin doğru olmadığını söyleyenler de mevcuttur (Tan, 2022).

4.12. Risâle Fî 'İlmi'l-Kitâbe

Tevhîdî'nin Arap diline dair en nadide ve özel eserlerinden biridir. Bu risâlesinde, mesleği olan varakçılığın kendisine kazandırdığı engin tecrübenin de avantajını kullanan Tevhîdî, Arap yazı sanatına, yazı türlerine ve Arap sanatının inceliklerine dair çok engin bilgi birikimini bütün cömertliği ile ortaya koyarak sergilemiştir. Aynı zamanda bu risâle Arap hattı, Arap hattı türleri ve kurallarına dair yazılmış en kadim ve eski eserlerden biridir (Tan, 2022).

4.13. Günümüze Ulaşmayan Eserleri

Klasik tabakat ve biyografi üzerine yazılmış kaynaklarında Ebû Hayyan Tevhîdî'ye atfedilen ancak günümüze herhangi bir nüshası ulaşmamış birçok kitap ismine de rastlanılmaktadır. Tevhîdî ile ilgili derli tolu günümüze ulaşan bilgilere en çok katkıyı sağlayanlardan biri Yakut el-Hamavî'dir. Yakut'un Mu'cemü'l-üdebâ adlı biyografi içerikli eserinde Tevhîdî'nin biyografisi de yer almaktadır. Yakut Tevhîdî'nin bizzat kendi eserlerine başvurarak bir eser listesi oluşturmuştur. Daha sonra gelen yazarlar biyografi eserlerinde referansları genel olarak Yakut el-Hamevî'den almışlardır. Aşağıda liste halinde verilen eserler günümüzde ulaşamadığımız ancak birçoğu Mu'cemü'l-üdebâ'da ismi geçen eserlerdir. Ancak bunların bazıları Hamevî dışındaki farklı kaynaklardan elde edilen ve Tevhîdî'ye atfedilen eserlerdir (Tan, 2022). Ahbaru'l-Kudema ve Zhairu'l-Hükema, el-Haccü'l-'aklî izâ dâka'l-fedâ'ani'l-haccî's-şer'î, el-İknâ, el-Muhâdarât ve'l-münâzarât, Kitâbü'r-redd 'alâ İbn Cinnî fî şî'ri'l-Mütenebbî. Reddiye tarzında yazılmış bir risaledir. Kitabu't-Tezkiratu't-Tevhîdiyye, Kitâbü'z-zülfâ. Bir bölümden oluşmaktadır (Hamevî, 1993). Risâle fî ahhârî's-sûfiyye, Risâle fî silâti'l-fukahâ fi'l-münâzara, Risâle fî'l-hanîn ile'l-evtân, Risâletü nevâdiri'l-fukahâ, er-Risâletü's-sûfiyye, Riyâzu'l-'ârifîn, Takrîzu'l-Câhiz. Tevhîdî, Cahiz ile ilgili yazdığı bu eserde Cahiz'in metodunu ve Cahiz'in takipçilerini ele almıştır (Hamevî, 1993). Tasavvufu'l-hükemâ ve zühdü'l-felâsife (Tan, 2022).

Sandubî'nin yaptığı tespite göre bir müellif Ebû Hayyan'a işaret eden bir takdim zikretmiş. Bekli de Risaletul-Bağdadiyye ve El-Besair ve Zhair kitaplarının kâtipleri iki farklı şekilde isimlendirdiklerinden dolayı ona ait olan kelimelerin bazı tasniflerde daha fazla olmasına sebep olmuştur (Tevhîdî, 1992).

5. Eserlerini Yakması ve Gerekçesi

İnsanlık tarihinde batıda ve doğuda kütüphane ve kitapların yakılarak ortadan kaldırılmasına dair olaylar ciddi oranda görülmüştür. Kitaplara verilen önem ve değere rağmen Müslüman toplumlarda da bu durum sıkça yaşanmıştır. Savaş, karışıklık, yangın ve çeşitli doğal afetler nedeni ile kitap ve kütüphaneler tahrip olmuş ve birçok nadide yapıt yok olmuştur. Bunun dışında kitap imhasının başka bir şekli de kasıtlı olarak yok edilmesidir. Bu imha uygulaması iki şekilde yapılmıştır. Bunlardan birincisi siyasal konjonktür yönünden problemli görülen bilgi ve yaklaşımlar nedeni ile dönemin otoritelerce toplatılıp yakılması bir diğeri ise kitapların müelliflerince kişisel bazı gerekçeler ile bizzat kendilerince yakılıp imha edilmesi olmuştur (Yaman, 2020). Bu durumu Ebû Hayyan Tevhîdî'nin hayatında da görmekteyiz.

Ebû Hayyan Tevhîdî yaşadığı dönemde oldukça sıkıntılı bir hayat yaşamıştır. Ömrünün sonlarında Bağdat ahalisinin ilme ve alime karşı ilgisizliği ve "zaten Allah'tan başka her şey muhakkak yok olacaktır" anlayışı gerekçesine sığınarak bir rivayete göre eserlerini şehir meydanında yaktığı aktarılmaktadır (Öçal, 1999). Tevhîdî, Kadı Ebû Sehl Ali Bin Muhammed'e yazdığı bir risalede bunun sebebini açıklamıştır. Suyuti dedi ki; keşke tasniflerinden nüshalar şimdi bulunsaydı bende yakmadan önce onun hayatıyla ilgili yazardım ve çıkarırdım (Tevhîdî, 1992).

Ebû Hayyan, ölümünden sonra kıymetinin bilinmeyeceğinden dolayı ve faydasının az olduğunu düşünerek ömrünün sonunda kitaplarını kendisi yakmıştır. Kadı Ebû Sehl Ali Bin Muhammed yaptığına kötü bir şey olduğunu ona yazmış ve kınamıştır. Dayanağının ne kadar çirkin, yaptığı işin ne kadar korkunç bir iş olduğunu ona bildirmiştir. Bunun üzerine Ebû Hayyan ona çok uzun bir özür yazmıştır. Bu özür mektubunda Tevhîdî kitaplarını yakma gerekçesini şöyle açıklamıştır; "Yaptığının telafisi için senden dilediğim özrün kabul edilmesini diliyorum" Tevhîdî onu düşünen birini olmasına sevinmiş yaptığına sorgulanmasını önemseydiğini şöyle dile getirmiştir: "Bana bu yazdığının ihsanı hesaplanamaz. Bende oluşan şiddetli susuzluğu beklenmedik bir şekilde giderdi. Sana olan özrümü inzivamın şaşkınlığında bıraktım" Tevhîdî burada savunma yaparken iki tane ayeti kerimeyi delil olarak göstermektedir: "Sanki sen Allah'ı Teala Azze ve Celle'nin şu sözünü okuyorsun. "Her şey helak olur ancak onun zatı hariç. Hüküm onundur ve ona döndürüleceksiniz.". "(dünyanın) üzerinde bulunan herkes fanidir. " (Tevhîdî, 1992, s. 109).

Tevhîdî birçok düşünür gibi ilim amel ilişkisine önem verdiğini ve kendisinin de bu vartaya düşmekten korktuğunu ifade ederek “Tıpkı amelin kurtuluşa götürmesi gibi, eğer amel ilimden yoksun ise ilim alimin tam aksinde olur. Ben aksine dönen ilimden, zillet mirası bırakan ve sahibinin boynuna kelepçe veren ilimden Allah’a sığınırım” (Tevhîdî, 1992, s. 110). demektedir. Tevhîdî yazdıklarının anlaşılmadığı bir toplumda yaşadığını düşünmüş ve bu yüzden yazdıklarıyla alay edildiğini “Sunduğum şeylere baktıklarında küçümsüyorlar. Onu okudukları zaman beni yanılma ve gafla alaya alıyorlar” (Tevhîdî, 1992, s. 110). şeklinde ifade etmiştir. Sadece kendisi değil daha önce de benzer durumlar ve kaygılar yaşayan yazar ve müelliflerin kitaplarını yakıp imha ettikleri il ilgili Ebû Amr b. el-Alâ, Dâvûd et-Tâî, Yûsuf b. Esbât, Ebû Süleyman ed-Dârânî, Süfyân es-Sevrî ve Ebû Saîd es-Sîrâfî gibi zühd ve hikmet ehli âlimlerin, kitaplarını yok etmeleri veya geride bırakmamaları bir tavrı örnek olarak sunmaktadır (Tevhîdî, 1992).

Tevhîdî verdiği örneklerden hareketle kendisine bir dayanak bulmaya çalışmıştır. Kendisini içinde yaşadığı asrın talihsizi olarak kabul eden Tevhîdî özür mektubunun devamını şöyle getirir: “Açık görüşlü insan kaygılanır ve imtihan olur. İnsanın görüşünde kararlı olması asrının talihsizliğidir”. Son olarak mektubunu Allah’a olan tevekkülünü ifade eden şu sözlerle bitirir: “O Allah’u Teâlâ’dır. Perçemlerimize (zihnimize) sahiptir. Bizim basitliğimizin de uç sınırlarımızın da farkındadır. Varlık da yokluk da böylece onundur. Kırmak da onarmak da onun elindedir. Bize düşen susmak ve sebat etmektir.” (Tevhîdî, 1992, s. 113). Tevhîdî, verdiği örnekler ile hakikati dile getirmenin her zaman takdir edilmediği, aksine düşünce sahibi olmanın çoğu zaman yalnızlık, dışlanma ve sıkıntıya sebep olduğu yönündeki kanaatini yansıtmaktadır. Tevhîdî’ye göre hakikatin peşinde olmak, toplumsal kabul arayışından çok düşünsel sorumluluğu üstlenmeyi gerektiren varoluşsal bir tavidir. Mektubunda maruz kaldığı eleştirileri ve yaşadığı hayal kırıklıklarını şahsî bir mağduriyet olarak değil, hakikat arayışının bir bedeli olarak değerlendirmektedir. Böylece Tevhîdî, aklî muhakeme ile ilâhî takdiri karşı karşıya getirmemekte; bilakis düşünsel çabanın sınırının tevekkül olduğunu ortaya koymaktadır. Onun bu yaklaşımı, insanın hakikati arama sorumluluğunu sürdürürken, bir taraftan da ilâhî iradeye teslim olmasını esas alan hikmet merkezli düşünce anlayışını yansıtmaktadır.

Sonuç

İslamiyet’in gelmesi ile beraber İslam coğrafyasında İslam düşüncesinin ilerlemesinde özellikle İslam dininin inananlarını araştırmaya, incelemeye ve ilim öğrenmeye teşvik etmesiyle beraber birçok ilim adamı, düşünür ve filozof yetişmiştir. Bu dönemde yetişen filozoflardan biri de günümüzde bilinen ancak pek tanınmayan bir düşünür olan Ebû Hayyan Tevhîdî’dir.

İslâm düşünce tarihinin özgün simalarından biri olan Ebû Hayyan et-Tevhîdî, felsefe, edebiyat, ahlâk ve tasavvufu aynı düşünce zemininde buluşturabilen müstesna bir mütefekkidir. Aklî ve naklî ilimlerde sahip olduğu derin birikim, yaşadığı dönemin ilmî ve kültürel ortamına olan vukufiyeti ve farklı disiplinlere yönelik telif faaliyetleri, onu yalnızca kendi çağının değil, İslâm düşünce geleneğinin de seçkin şahsiyetleri arasına yerleştirmiştir. Felsefî meseleleri edebî bir üslupla ele alması, düşüncelerini estetik bir anlatımla temellendirmesi ve hikmeti hayatın merkezine yerleştirmesi, Tevhîdî’nin düşünce sisteminin ayırt edici yönünü oluşturmaktadır.

Tevhîdî’nin fikrî kişiliği, sürekli sorgulayan, eleştiren ve hakikati farklı yönleriyle kavramaya çalışan bir zihniyetin ürünüdür. Bununla birlikte o, hakikatin yerleşik tezahürlerini bütünüyle reddeden bir düşünür olmamış; aksine kendisinden önce oluşan ilmî ve fikrî mirası eleştirel bir bakışla değerlendirerek özgün bir düşünce dili geliştirmiştir. Hikmeti edebiyatla, tasavvufu ise felsefeyle mezceden yaklaşımı, onu İslâm düşünce tarihinde kendine mahsus bir konuma taşımıştır.

Tevhîdî’nin düşünce sisteminin merkezinde insan ve ahlâk yer almaktadır. Ona göre insan, kendi mahiyetini tanıyarak erdemleri kazanabilecek ve yetkinliğe ulaşabilecek bir varlıktır. Erdemli insan ile erdemsiz insan ayrımı üzerinden şekillenen bu anlayış, onun bilgiyi yalnızca teorik bir faaliyet olarak değil, ahlâkî olgunlaşmaya hizmet eden bir vasıta olarak gördüğünü göstermektedir. Aynı şekilde ilmi, hakikate ulaştırıcı bir araç olarak değerlendirmesi; hakikate ulaşıldığında ise şekilden ziyade maksada yönelmenin gerekliliğini vurgulaması, onun felsefî ve tasavvufî yaklaşımının temel özelliklerinden biridir.

Kaynakça

- Askalani, İ. H. (2002). Lisanu'l Mizan, Thk. Eden ve Yayınlayan, Abdulfettah Ebûl Ğadde. Mektubatul İslamiye Yayınevi. Beyrut- Lübnan
- Bircan, H. H. (2019). İslam Felsefesi Tarihine Giriş. Ensar Neşriyat. İstanbul.
- Dalkılıç, B. (2004). Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin hayat felsefesi, Dini araştırmalar, Cilt 7. s.19 ss. 83-104
- Elmalı, O. (2007). George Edward Moor'da Etik. Arı Sanat yayınevi. İstanbul
- Eymen, F. S. (1995). Ebû Hayyan et-Tevhîdî ve Müellefâtuhu'l-mahtûta ve'l-matbû'a, Fusûl 14/3 Sonbahar.
- Filiz, Ş. (2003). Ebû Hayyan Tevhîdî ve Bilgi Felsefesi. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı Bilimname, 2.
- Hamevî, Y. (1993). Mu 'cemü'l-üdebâ. İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb, Thk. İhsân Abbâs. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut,
- Karakuş, M. (2024). Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin Düşüncesinde Estetik ve Sanat. Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi /1. c: 11, s, 1
- Netton, I. R. Ve Vural M. (2019). Farabi ve Okulu. Elis Yayınları, Ankara.
- Öçal, Ş. (1999). Ebû Hayyan Tevhîdî'nin İbni Miskeveyhi' ye Yönelttiği Sorular. Dini Araştırmalar, Mayıs-Ağustos c.2 s.4
- Örs, F. Z.(2023). Ebû Süleyman Es-Sicistani El-Mantikin Nefs ile İlgili Görüşleri. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi) Iğdır Üniversitesi.
- Özden, H. Ö. (2022). Felsefeye giriş. Bilge Kültür Sanat. İstanbul,
- Özden, H. Ö. (2022). İslam Felsefesi Tarihi. Bilge Kültür Sanat. İstanbul.
- Özden, H. Ö. (2015). İbni Sina – Descartes metafiziği. Dergâh Yayınları. İstanbul.
- Sünter, E. (2020). Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin el-Mukabasat Adlı Eserinde Aklın Yeri ve Değeri. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 21, Ocak /1
- Şahin, E. ve Macic, H. (2014). İslâm Felsefesine Bir Adım Olarak Neoplatonizm (Yeni Eflatunculuk): Proclus ve Fârâbî Arasında Metafizik Bir Karşılaştırma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5(2).
- Tan, T. (2022). Bir Mizah Kaynağı Olarak Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin Besâirü'l-Hükemâ ve Zehâirü'l-Kudemâ (El-Besâir Ve'z-Zehâir) Adlı Eseri. (Yayımlanmış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi.
- Tevhîdî, E. H. (2017). El-İmtâ' ve'l-Muanese, Thk. Ahmet emin ve Ahmet ez-Zeyn, Hindavi Neşriyat,
- Tevhîdî, E. H. (1992). El-Mukabasat. Thk. Hasan es-Sendûbî. Dâru Su'âd es Sabâh, 2. Basım, Kuveyt,
- Turgut, A. K. (2019). Ebû Hayyan Tevhîdî'nin İlimler Tasviri: Risâle Fi'l-Ulûm. Diyanet İlmî Dergisi 55, 525-551.
- Üçer, İ. H. (2007). Ebû Hayyan et-Tevhîdî ve Felsefi Kişiliği (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Üçer, İ. H. (2007). Ebû Hayyan et-Tevhîdî'de Bilgi-Fiil İlişkisi ve İlâhî İnnayyet. İslam Araştırmaları Dergisi, 18, 119-130.
- Yaman, H. (2020). Kendim Yazdım Kendim Yaktım: Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin Kitaplarını İmhası, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Aralık 35-36